

PREOCUPĂRI DE ISTORIE BIZANTINĂ APARTINÂND CĂRTURARULUI NICOLAE MILESCU (SPĂTARUL)

Eliza ILIE*

The Byzantine history research by the scholar Nicolae Miclescu (Spătarul)

Abstract

Nicolae Miclescu Spătarul is perhaps the most complex personality of the 17th century, being a scholar, diplomat, theologian, historian, ethnographer, philologist, writer, translator, memorialist. The extensive experience and author's encyclopedism, as well as the controversial ethnic origin caused many of his theological and historical conceptions to not be fully framed in a cultural trend or orientation. Being a consummate scholar, he is equally claimed by Romanian culture, Greek culture or is considered a leading activist of the cultural movement that began in Russia in the 17th century.

Nicolae Miclescu's vision of Byzantium, although not uniform or explicitly expressed, is deeply influenced by his own spirit and education, but also by his patriotism. Educated at the Great School of the Patriarchate of Constantinople, Miclescu was not only a good connoisseur of Greek language and culture. but also had, at least in the first part of his life, a strong attachment to Orthodox, neo-Byzantine culture which he offered as a counterweight to Western culture.

Cuvinte cheie: *Nicolae Miclescu Spătarul, cărturar moldav, secolul al XVII-lea, preocupări de istorie bizantină, Școala Patriarhiei de la Constantinopol.*

Keywords: *Nicolae Miclescu Spătarul, Moldovan scholar, 17th century, Byzantine history research, The Patriarchal School at Constantinople.*

Contemporan cu Miron Costin și cu Dosoftei, **Nicolae Miclescu Spătarul** este poate cea mai complexă personalitate a secolului al XVII-lea, fiind cărturar, diplomat, teolog, istoric, etnograf, filolog, scriitor, traducător, memorialist. Experiența vastă și enciclopedismul autorului, ca și originea etnică controversată au făcut ca multe din concepțiile sale teologice și istorice să nu poată fi pe deplin încadrate într-un curent cultural sau o orientare anume. Fiind un erudit desăvârșit, el este revendicat în egală măsură de cultura română, de cea grecească sau este considerat un militant de seamă al mișcării culturale începute în Rusia în secolul al XVII-lea¹. Tot lui îi datorăm o bogată colecție de opere, pe lângă *Jurnalul de călătorie în China*, unele traduceri, altele copii,

* Profesor doctor la Colegiul Economic Administrativ din Iași.

¹ Datorită împrejurărilor care l-au făcut pribeag politic, Miclescu a străbătut mii de kilometri între Iași, Constantinopol, Stettin, Stockholm, Paris, Berlin, Varșovia, Moscova, Pekin, fiind unul din cei mai vestiți călători ai veacului al XVII-lea. Vezi Nicolae Miclescu Spătarul, *Jurnal de călătorie în China*, Ediție îngrijită de Corneliu Bărbulescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. VI.

dar, mai ales, lucrări istorice și filosofice². Vedem de multe ori în operele sale, sau în activitatea sa din preajma cercurilor occidentale³ un adept al reconcilierii între biserica catolică și ortodoxie, iar altădată un dogmatic intransigent, raliat unui curent de opinie al cărui reprezentant extremist era Dositei și care făcea din religie o armă de luptă îndreptată atât împotriva catolicilor cât și a turcilor.

Viziunea despre Bizanț a lui Nicolae Milescu, deși nu este unitară sau exprimată explicit, este profund influențată de spiritul și educația proprie, dar și de „*patriotismul acestuia*”⁴. În acest context trebuie să ținem seama nu numai de originea etnică⁵ a lui Nicolae Milescu, ci, mai ales, de formația intelectuală a acestuia. Educat la Marea Școală a Patriarhiei din Constantinopol, Milescu nu era numai un bun cunoscător al limbii și culturii grecești, ci mai avea, cel puțin în prima parte a vieții sale, un atașament puternic față de cultura ortodoxă, neo-bizantină pe care le-a oferit drept contrapondere culturii occidentale. Studiile la Constantinopol, „*în orașul imperial*”, după cum el însuși mărturisește⁶, la Marea Școală a Patriarhiei, Spătarul le-a făcut cel mai probabil în 1647 - 1648, când împlinise vârsta de 11 - 12 ani. Apoi în 1662 și 1664 a locuit în Istanbul în calitate de secretar al lui Grigore Ghica, perioadă în care a tradus și *Vechiul Testament*. Situat la confluența bătrânelor continente, Istanbulul era atunci cel mai mare oraș din răsăritul Europei și unul dintre cele mai mari din lume. El mai purta încă pecetea măreției dată de trecutul său de capitală imperială, evidentă prin înălțarea unor palate luxoase și existența unor biserici impresionante, care aparținuseră în trecut aristocrației bizantine. Ochii și mintea tânărului trebuie să fi fost impresionate de splendidele monumente, cu precădere ale bisericilor, multe dintre ele transformate în moschei, ca frumoasa Sfânta Sofia.

Experiența constantinopolitană face din Nicolae Milescu un posibil traducător al cronografului de tip Danovici. Reamintim că traducerea acestui tip de cronograf a fost atribuită pe rând fie lui Pătrașco Danovici, semnatul celui mai vechi manuscris, fie lui Nicolae Milescu, fie Mitropolitului Dosoftei. Dacă îl acceptăm pe Nicolae Milescu Spătarul ca traducător al cronografului de tip Danovici⁷, atunci, fragmentele care fac din

² A fost primul traducător al unui text filozofic publicat în limba română, *Tratatul despre rațiunea dominantă*; Virgil Câdea, *Rațiunea dominantă*, Contribuții la istoria umanismului românesc, Editura Dacia, Cluj, 1979, p. 71.

³ Paul Cernovodeanu, Olga Cicanci, *Știri noi despre spătarul N. Milescu și relația lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în „*Revista Ortodoxă Română*”, an 3-4, martie – aprilie, București, 1971, pp. 326-334.

⁴ Constantin Erbiceanu, în vol. *Croniciari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Editura Cronicar, București, 2003, p. 99 redă corespondența lui Milescu cu patriarhul Dositei al Ierusalimului. În textul corespondenței boierul român utilizează cuvântul „*patrie*”, dar nu în sens „*național*”, ci în sensul unei solidarități ortodoxe. În această privință, studiul lui Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, Editura Minerva, București, 1996, pp. 34-42.

⁵ Despre această controversă în lucrarea lui P. P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul (1636 - 1708)*, Ediție îngrijită studiu introductiv și note de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Junimea, 1987, pp. 16 - 18 precum și Ștefan S. Gorovei, *Nicolae Milescu, Spătarul. Contribuții biografice, I*, în vol. *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003, pp. 9-22.

⁶ Referirea este făcută în lucrarea *Enchiridion sive Stella Orientallis*, publicată de A. Arnaud și P. Nicole în *La perpetuité de la foi de L'Eglise catholique*, IV, ed. I, Paris, 1704, p. 51; *apud*, Radu Ștefan Vergatti, *Nicolae Milescu Spătarul, viața călătoriile, opera*, București, Editura Paideea, 1998, p. 54.

⁷ Mioara Săcrieru Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517)*, Editura Trinitas, Iași, 2007, pp. 119 - 158.

traducător un foarte bun cunoscător al Constantinopolului sunt perfect justificate. Mioara Dragomir afirmă, și pe baza studiilor lui Paul Cernovodeanu, că traducerea cronografului Danovici ar fi fost făcută între 1661 și 1672⁸. Or, conform ultimelor studii, între 1668 și 1671, Milescu s-ar fi aflat pentru a treia oară în capitala Imperiului Otoman, de această dată împreună cu Iliaș Alexandru domnul Moldovei, proaspăt mazilit. Acolo ar fi elaborat în aceeași perioadă și o traducere în românește a *Istoriilor* lui Herodot și ar fi intrat în relații cu pastorul bisericii anglicane din Constantinopol, Thomas Smith, care întreprindea cercetări pasionate în vederea elaborării cărții *De graecae Ecclesiae Hodiuno Statu Epistolae*. În 1669 la Constantinopol, Thomas Smith, capelan al ambasadei Angliei i-a cerut lui N. Milescu câteva mostre de rugăciuni ortodoxe. Astfel, Milescu a efectuat prima transcriere cu caractere grecești a unor texte românești și vechi slave. Echivalarea în alfabet grecesc a alfabetului chirilic, folosit în texte în limba slavă și română este o acțiune paralelă celei care se practică în Apus și anume transpunerea oricărei limbi în alfabetul latin. Folosirea în mediul Patriarhiei, unde se afla frecvent, numai a limbii grecești, îl va fi determinat să facă dovada că și alfabetul grecesc poate fi aplicat pentru alte limbi, precum alfabetul latin poate exprima orice limbă⁹. Și dacă Spătarul moldovean conștientiza internaționalismul limbii grecești pentru ortodoxie, bănuim că și istoria Imperiului Bizantin, adică a statului ortodox prin excelență să se fi aflat în centrul preocupărilor cărturarului. Suntem de părere că Milescu a considerat necesar să traducă *Hronograful* confruntând textul lui Kigalas cu cel al lui Dorotheos de Monembazia și cu alte surse, comentând și adăugând informații din bogata sa cultură pentru a realiza o lucrare cât mai completă, folositoare pentru contemporani sub toate aspectele. Dovadă că o asemenea scriere era așteptată și că valoarea ei a fost repede recunoscută sunt copiile timpurii care, de-a lungul vremii, au ajuns în număr remarcabil. Peste 50 de manuscrise, răspândite în toate Țările Române. Totuși numele lui Milescu nu a fost menționat niciodată, nici măcar în copiile din secolul al XVII-lea. Poate că Milescu nici nu a semnat textul *Hronografului*, la fel cum nu a semnat o parte a *Cărții cu multe întrebări foarte de folos...*

Mai mult decât atât, Milescu a locuit o perioadă și a studiat într-un Constantinopol extrem de tulburat. Activitatea culturală a orașului era strălucitoare nu numai în cercurile Marii Școli a Patriarhiei, „*produs indirect al celei de la Padova*”, ci și în rândul viitorilor dragomani, proveniți dintre creștini, în special dintre greci. Oricum, amplele tulburări din fosta capitală bizantină, printre care și cea prilejuită de activitatea patriarhului Kiril Lukaris, anunțau reconsiderarea raporturilor cu viața culturală occidentală și chiar un început timid al laicizării unor concepte proprii intelectualilor sud-est europeni. Mai mult, dezbaterile religioase și forța Sublimei Porți începeau să constituie un factor de interes pentru europenii occidentali, grăbiți să achiziționeze manuscrise și să cunoască această lume care, peste numai câteva decenii, amenința centrul Europei.

Primele preocupări pentru istoria Bizanțului ale lui Nicolae Spătarul alcătuiesc ceea ce istoricii numesc prima sa operă. În 1655 îl însoțește pe Gheoghe Ștefan în Țara

⁸ *Ibidem*, p. 171.

⁹ Zamfira Mihail, *Nicolae Milescu - filolog*, în vol. *Un veac de aur în Moldova. Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*, coord. Virgil Cândea, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, p. 77; Paul Cernovodeanu, Olga Cicanci, *op. cit.*, pp. 326 - 342.

Românească, descoperind, în trecere, pe la mănăstirea Neamț importante documente despre domnia lui Alexandru cel Bun. Despre existența acesteia ne oferă date celebra Scrisoare a Mitropolitului Gheorghe din 1723, intitulată „*Pentru prea sfânta icoană a Prea Sfintei Stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezeu și pururea Fecioarei Maria. Ce s-au aflat între scrisorile Sfintei Mitropolii a Moldovei. Scrisă de preasfințitul Ghiorghe, Mitropolitul Moldaviei la anul 1723*”¹⁰.

Istoria aceasta, tipărită la 1830, 1836 și 1847 la mănăstirea Neamțului după o îndelungată tradiție în manuscris încearcă să explice „*cu argumente istorice*” statutul mitropoliei Moldovei, făcând referire la un fapt istoric petrecut cu trei secole mai devreme și anume vizita pe care Ioan Paleologul ar fi făcut-o în Moldova în timpul domnitorului Alexandru cel Bun. Prototipul acestui document este izvodul scos în ianuarie 1778 de către Grigoraș, logofătul mitropoliei Moldovei. După redactare, acesta a fost trimisă mai multor mănăstiri și biserici, inclusiv celor despărțite în 1775 de trupul Moldovei.

P. P. Panaitescu a afirmat în mod categoric că lucrarea ar fi fost scrisă de tânărul Nicolae Gramaticul, viitorul spătar, interesat de istoria Moldovei, ale cărei urme le căuta în legende¹¹.

Al. Elian a arătat că scrierea ar fi fost elaborată în cel puțin două etape; în prima nu apare numele lui Nicolae Milescu, iar în cea de a doua numele lui este adăugat, cel mai probabil de către logofătul Grigoraș, care avea și motivația și talentul necesar unei asemenea redacții. Concomitent, a demonstrat că scrierea se integrează în literatura anti-otomană și anti-fanariotă a secolului al XVIII-lea, alături de alte falsuri, la fel de cunoscute¹². Nicolae Milescu nu putea fi autorul povestirii în sine, dar este plauzibilă vizita acestuia la mănăstirea Neamțului unde a citit hrisoavele găsite acolo, printre care, cel mai probabil, și cele legate de icoană. Ciprian Zaharia¹³ a „*demonstrat*” într-o lucrare lipsită de valoare științifică faptul că scrisoarea îi îndepărtează ca autori atât pe Nicolae Milescu cât și pe mitropolitul Gheorghe, considerat de Șt. S. Gorovei adevăratul autor al lucrării¹⁴ și că a fost elaborată unitar în 1778 - 1781, de către însuși logofătul Grigoraș, integrându-se în curentul anti-fanariot și anti-otoman.

Dincolo de discuțiile în jurul paternității povestirii, rezistă logicii istorice afirmațiile făcute de Șt. S. Gorovei conform căreia Nicolae, proaspătul gramatic al lui Gheorghe Ștefan a studiat pe la 1655 la mănăstirea Neamțului hrisoavele grecești, chemat probabil de monahii stătători în mănăstire și care, conștienți de calitățile miraculoase ale icoanei, au dorit să cerceteze trecutul acesteia. Este posibil ca cercetarea să fi fost prilejuită poate chiar de un „*miracol*”, lucru care prilejuiește menționarea icoanei în lucrarea *Cerul nou* al lui Ioanichie Galeatovschie, apărută la Moscova 10 ani mai târziu.

¹⁰ Cei care s-au ocupat în mod special de acest text: Ștefan S. Gorovei, *Prima „operă” a spătarului Nicolae „Milescu”* în vol. „*Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003.

¹¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, pp. 11 - 12.

¹² Este vorba de actul falsului Sinod din 1552 care ar legitima statului Mitropoliei Moldovei și chiar de capitulații.

¹³ Ciprian Zaharia, *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, Roman - Huși, 1981, pp. 217 - 236.

¹⁴ Șt. S. Gorovei, *Note și îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei*, în „*Mitropolia Moldovei și Sucevei*”, 4, Iași, 1987, pp. 69 - 82.

Este posibil ca logofătul Grigoraș să fi avut sub ochi acea scriere a spătarului Milescu, pe care să o fi completat cu date biografice exacte culese din eparhia sa, unde mai trăiau descendenții familiei Milescu și ca tocmai o asemenea scriere să fi constituit primul nucleu al povestirii din care provin ulterior atât fragmentul din *Cronica paralelă* cât și cel din *Descrierea Moldovei* a lui D. Cantemir.

Cât privește copierea hrisoavelor în perioada amintită, date concrete despre activitatea de grămatic, tălmăcitor de scrisoare grecească a lui Nicolae Spătarul ne oferă N. A. Ursu, care a reușit să-l identifice pe Milescu ca fiind autorul traducerii *Mântuirii păcătoșilor* al lui Agapie Landros¹⁵, precum și al unor omilii traduse din grecește de către Nicolae Spătarul în perioada 1655 - 1660.

Activitatea de grămatic și cunoașterea limbii grecești au înlesnit pătrunderea lui Nicolae în societatea cărturărească - boierească din Iași. El a reușit să fie acceptat în apropierea unor mari boieri cum au fost Toma și Iodache Cantacuzino¹⁶, ambii comanditari ai unor traduceri după copii ale cronografului de tip Danovici¹⁷. Este foarte posibil să-i fi cunoscut și pe membrii familiei postelnicului Constantin Cantacuzino, refugiați din Țara Românească în urma prigoanei dezlănțuită de către domnitorul Mihnea al III-lea, inclusiv pe viitorul stolnic, presupusul autor al *Istoriei Țării Rumânești*. Dacă mai includem aici și prietenia strânsă pe care a avut-o cu mitropolitul Dosoftei și chiar colaborarea dintre aceștia¹⁸, precum și controversa legată de paternitatea cronografelor, avem imaginea unui cerc de literați, admiratori ai elenismului, apărători ai ortodoxiei, care susțineau dezbateri cu foarte puternică încărcătură spirituală pe teme religioase, dar legate de starea de lucruri din Moldova, fiind foarte atenți la evenimentele politice ale veacului.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Imperiul Otoman, ca orice autoritate, începe să fie contestat. Ceea ce îi preocupă, însă, pe oamenii de cultură ai vremii este, dincolo de vigoarea acestei contestații, evoluția formelor, a motivațiilor a mijloacelor. În acest context trebuie situată și semnarea la Moscova, la 17 mai 1656, a primului tratat moldo-rus, scris în limba greacă. Cel mai probabil, atenția lui Nicolae să fi fost îndreptată în această direcție și de ideile înscrise în act, asemănătoare cu cele vehiculate între cărturarii din jurul Marii Școli a Patriarhiei din Istanbul, unde se vorbea de posibilitatea eliberării întregului Sud-est European cu ajutorul Rusiei. Cărturarilor sud-est europeni le era clară criza Sublimei Porți și căutau să o accelereze folosind și cultura ca armă spirituală. Atractivitatea față de Rusia, considerată cea mai mare putere ortodoxă, de aceeași confesiune cu popoarele asuprite din sud-estul Europei, putea să-i capteze pe cei care credeau sau chiar urmăreau refacerea Imperiului Bizantin. Ideea recuperării efective a Bizanțului a avut cei mai mulți adepți tocmai în această perioadă.

¹⁵ N. A. Ursu, *O traducere necunoscută a lui Milescu*, în „Cronica”, XXI, 1084, nr. 144, oct., București, 1986, p. 5.

¹⁶ Radu Ștefan Vergatti, *op. cit.*, p. 68.

¹⁷ Paul Cernovodeanu, *Studiu introductiv* la vol G. Ștrempel, *Cronograf*, Editura Academiei, București, p. XLVI.

¹⁸ S-a demonstrat recent că *Biblia de la București* - tradusă de Milescu - a fost supusă unei prime revizuirii de către însuși mitropolitul Dosoftei. N. A. Ursu îl consideră pe Dosoftei autorul revizuirii tălmăcirii pentru a o pune în acord cu doctrina ortodoxă (*apud* D. H. Mazilu, *op. cit.*, p. 74). O altă posibilă colaborare poate fi legată chiar de prezența versurilor din începutul cronografului de tip Danovici; Mioara Dragomir, *op. cit.*, p. 172;

Intelectualii sud-est europeni erau nevoiți să se apere de curente de deznaționalizare alimentate de occident - misionarii catolici, în special iezuiți, dar și de influențele lutherane și calvine. O parte din ei, refugiați în Veneția, Padova, Roma, Viena (cartierul grecesc), au preluat și folosit ideile înaintate ale curentelor de civilizație ale Umanismului și Reformei. Printre ei, erau desigur, și reprezentanți de frunte ai bisericii Răsăritene, patriarhul Chiril Lukaris, Partenie al II-lea, Partenie al III-lea, Gavril Blassios, Melentie Syrigul, Ioan Cariofil, etc. Toți au adus cu ei un spirit novator, imprimat și lui Nicolae Milescu, după cum o sugerează traducerea Bibliei¹⁹. Acest grup de avangardă a preluat ideea progresistă de a transpune în limba vorbită de popor cărțile de dogmă și de oficiere a cultului. Integrată în acest context poate fi înțeleasă truda lui Nicolae Spătarul de a traduce Vechiul Testament și implicațiile sale.

În afară de cronografe, preocupările pentru istoria și civilizația Bizanțului ale lui N. Milescu se văd prin existența a încă două traduceri atribuite, ce-i drept cu mari rezerve, acestuia²⁰. Prima este aceea a unei povestiri despre căderea Constantinopolului, cunoscută sub numele de povestea lui Nestor Iskander²¹. Povestea lui Nestor Iskander a fost socotită, la un moment dat a fi fost tradusă în limba română din greacă în perioada cât Milescu a stat la Stambul. N. Iorga a susținut chiar că ar fi un izvor bizantin referitor la cucerirea Constantinopolului, crezând și el, ca de altfel mai târziu și A. Pipiddi că traducerea s-a făcut din grecește²². Boris Unbegaun, la un deceniu după N. Iorga, a afirmat și a arătat că traducerea s-a făcut din limba rusă și anume din versiunea cea mai circulantă a textului aparținând arhimandritului Leonid și publicată după ms. 4143 BAR, f. 166. Tot acest istoric a dovedit că traducerea făcută din slavorusă nu are nici o legătură cu istoria Bizanțului, ci este importantă pentru raporturile româno-ruse²³. Scrierea rusească a apărut pentru prima dată la Moscova în 1713, iar prima traducere în limba română s-a făcut după ediția a treia a acestui opuscul de propagandă țaristă la Petesburg în 1745.

A doua ar fi o *Povestire despre clădirea Sfintei Sofii din Constantinopol dublată de o scurtă cronică* despre sultanii otomani, ambele acordate de către Mircea Angheliescu ca fiind ale lui Milescu după o notița a lui Iorga din 1905²⁴.

Un episod interesant îl reprezintă traducerea *Vechiului Testament*, constituindu-se mai târziu, în ceea ce s-a numit *Biblia de la București* din 1688. Astăzi este în afara oricărei îndoieli faptul că unul din autorii tălmăcirii a fost Nicolae Milescu (ms. 45 de la Cluj). În cuvântul înainte către cititori Milescu redă motivul efectuării traducerii, într-o formulare cu ecouri protestante: „*această carte este mai presus decât toate alte cărți câte sunt că dentru aceste să izvorăsc toate și toată legea noastră cu aceasta să*

¹⁹ Radu Ștefan Vergatti, *op. cit.*, p. 94.

²⁰ Șt. S. Gorovei, în note la vol. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 103.

²¹ A. Pipiddi, *Hommes et idées du sud est européen a l'aube de l'age moderne*, București, 1980, p. 213 și Paul Cernovodeanu, *Preoccupations en matiere d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siecles* (III), în „Revue Roumaine d'histoire”, IX, Paris, 1970, nr. 3, pp. 710 - 713.

²² N. Iorga, *Une source negligée de la prise de Constantinople*, în „Bulletin de la Section Historique de L'Academie Roumaine”, XIII, București, 1927, pp. 89 - 104.

²³ Boris Unbegaun, *Les Relations vieux russe de la prise de Constantinople*, în „Revue des études slaves”, IX, București, 1937, p. 36 și urm.

²⁴ Mircea Angheliescu, *Pe marginea traducerii lui Herodot*, în „Transilvania”, 4, Cluj, 1985, p. 36, *apud* Radu Ștefan Vergatti, *op. cit.*, p. 129.

întemeiază”. Argumentarea, care va trece netulburată și în *Predoslovenia* lui Șerban Cantacuzino, aparține cu siguranță lui Milescu format între cărturarii dintr-un Istanbul deschis pe atunci unor înrâuriri reformate²⁵. Autorul revizuirii se pare că a fost Dosoftei preocupat de românizarea cărților bisericești, a celor de cult și a celor de lectură, în cadrul unei **naționalizări a oficerii și a cărților bisericești făcută în spirit ortodox**, acțiune desfășurată de biserică cu mari precauții (N. A. Ursu).

*Predoslovenia*²⁶ scrisă de stolnicul C. Cantacuzino reprezintă un adevărat manifest politic. În text, acesta cerea să se lupte de către popoarele balcanice pentru eliberarea de sub dominația Sublimei Porți. Desigur, în conținutul ei predoslovenia poate fi considerată o formă de utopie politică a autorului²⁷ care, mai târziu în alte opere politice ale sale, cerea refacerea Imperiului Bizantin de mult decedat²⁸. Cu toate acestea, traducerea *Bibliei* la Istanbul, între anii 1661 și 1664, în timp ce Milescu se afla ca reprezentant la domnitorului Grigore Ghica a fost făcută de acesta din motive pur culturale²⁹, împins fiind probabil de „*pasiunea clasicizantă*” și de interesul față de scrisul scripturistic pe care îl retreziseră între învățați disputele confesionale ale protestanților. Concepția personală a lui Nicolae Milescu vis-a-vis de evoluția evenimentelor în răsăritul Europei și atitudinea acestuia față de ideea restaurării, cel puțin în spirit a Bizanțului, idee care a circulat fără îndoială în mediile intelectuale balcanice, este încă departe de a căpăta o concretă.

Relațiile sale cu cercurile elitei grecești din Constantinopol l-au dus pe Milescu în preajma patriarhului Dositei al Ierusalimului, care în ianuarie 1671 îi va da scrisoarea de recomandare către țarul Rusiei³⁰. În recomandarea către Țarul Alexei Mihailovici, patriarhul Dositei îl numește pe Milescu ca fiind „*de lege grecească*”, nu în sens etnic, ci mai degrabă ca adept al spiritului ortodox tradițional în condițiile în care Rusia, singurul stat ortodox independent la vremea aceea, pregătea pe toate planurile ofensiva pentru eliberarea popoarelor de aceeași credință din Balcani. În cazul lui Nicolae Milescu, Iorga este de părere că din spiritul bizantin vine acea ortodoxie fanatică, intransigentă, care se apără cu înverșunare împotriva oricărei contaminări³¹.

Atunci s-a apropiat de cercul de latinofoni a lui Artemon Matveev, participând, alături de Ligaridis, la inițierea unui curent de factură umanistă în capitala Rusiei. S-a atașat cu ușurință la fondul culturii ruse, o îmbinare bizară a curentelor spirituale provenite din mediul post-bizantinismului, al ortodoxismului, al primilor panslaviști și al pro-occidentalilor și a căutat să creeze opera pe placul comanditarilor săi. În 1672 scrie *Aritmologhionul*, care cuprinde și o culegere de profeții biblice și istorice cu

²⁵ Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 113.

²⁶ *Biblia, adecă Dumnezeiasca scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimile și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1997, pp. XX - XXV.

²⁷ Radu Ștefan Vergatti, Ștefan Ștefănescu, *Din problematica umanismului românesc*, București, 2007, p. 67.

²⁸ Radu Ștefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*, Editura Sport-Turism, București, 1982, p. 182.

²⁹ Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 115.

³⁰ Ștefan S. Gorovei, *Studiu introductiv* la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 42.

³¹ Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, București, Editura Gramar, 2002, p. 168.

prelungiri și interpretări ale istoriei contemporane, dedicate țarului. Este prezentat împreună cu un *Vasiologhion*, un eseu despre divinitatea împăratului³².

Dată fiind condiția sa la curtea imperială moscovită, Nicolae Milescu a tradus din greacă *Oracolul Sibilei* dându-i o interpretare foarte favorabilă Rusiei: „*acvila bicefală din Nord, scria el, acvila ortodoxă va distruge musulmanii și prin forța crucii imperiul vostru va învinge*”. Mai concret, în altă operă cu caracter profetic, scrisă tot în Rusia, și numită *Chresmologion*, dedicată lui Petru cel Mare, apare concepția ciclică a celor patru monarhii universale, iar în final țarul „*va distruge infama nație a lui Mahomed și va ridica semnul dreptei credințe la fel ca și Constantin cel Mare*”. De altfel, în 1711 ideea rolului istoric menit Rusiei, ca și obârșia istorică a acestei misiuni erau demult acceptate în sud-estul Europei.

Chiar dacă scrie cărți de controversă teologică, Milescu se desprinde de litera textului sacru și de mentalitatea social-religioasă a vremii³³. În *Enchiridion*, autorul dovedește tact deosebit, respingând înnoirile prin care ereticii caută să-și pună greșelile sub platoșa Bisericii de Răsărit. Milescu a depășit rigorile unui teolog exclusivist, întemeiate numai pe argumente strict dogmatice, și, deși s-a menținut pe pozițiile unui adevărat ortodox, el nu a încetat nici o clipă să recurgă la rațiune.

³² Cerbu Anton Zigmund, *Criza de conștiință a Spătarului Milescu*, în „Jurnalul literar”, v. 13, București, 2002, nr. 13-20, p. 23.

³³ G. Bădărău, *Steaua Orientului strălucind Occidentului*, în „Dacia Literară”, an 9, nr. 1-4, Iași, 1998. p. 56. N. Corneanu, *Steaua răsăriteană ce strălucește în Apus* în „Jurnalul Literar”, an XII, nr. 1-4, București, ianuarie 2001, pp. 1-29.